

Zuknin Manastırı Süryani Kroniği (775) Özelinde İslam İdâresi Altındaki Hıristiyanlarda ‘Din Değişirme’ Meselesi ¹

Zafer DUYGU•

The ‘Religious Conversion’ of Christians under Islamic Rule:
In the case of the Chronicle of Zuqnin (775)

Citation/©: Duygu, Zafer, (2013). The ‘Religious Conversion’ of Christians under Islamic Rule: In the case of the Chronicle of Zuqnin (775), MİLEL VE NİHAL, 10 (2), 173-201.

Abstract: It is understood that there was an interest in Islam among eastern Christians who became subject of the Muslim Arabs in mid 7th century. The process of Islamization like many other subjects related to it, however, has been studied only through sources written by Muslims. Obviously there

¹ Bu makalede kullanılacak olan ‘Ortodoks’, ‘Ortodokslar’ ve ‘Ortodoks Hıristiyan (lar)’ tâbirleri, İsa-Mesih’te ilahi ve insani iki tabiatın bir araya gelmesinden sonra ilahi olan doğanın beşeri olanı ihata ettiğini düşünen, Kadıköy Konsili (451) kararlarını reddeden, Batıda yapılan çalışmalarda ‘Monofizit’ (*Monophysite*) ve Mi-yafizit (*Miaphysite*) gibi isimler altında tanımlanan ve Antakya Süryani, İskende-riye Kıbtî ve Gregoryen Ermeni gibi kurumsal kiliseler tarafından temsil edilen Hıristiyanlığı; ‘Doğu Kilisesi Mensupları’ tâbiri I. Efes (431) ve II. Efes (449) Kon-silleri sürecinde İsa-Mesih’in ve Meryem Ana’nın tabiatına dair tartışmalar yü-zünden İmparator Zeno döneminde İran’a göç eden ve Selevkiya/Ktesifon Kili-sesi etrafında kurumsallaşan, modern literatürde bazen ‘Nasturi(-ler)’ (*Nestorians*) diye anılan Hıristiyanlık mezhebini; ‘Kadıköy Konsili yanlıları’ (*Chalcedonians*) tâbiri ise Bizans Devleti’nin doğu eyaletlerinde yaşamış olan ve Ortodokslardan ve Doğu Kilisesi mensuplarından farklı olarak Kadıköy Kon-sili’nin İsa tanımını inanç tasavvurlarının merkezine yerleştiren Doğu Hıristiyan toplulukları ifade etmektedir.

* Öğr. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü, Süryani Dili ve Kültürü Bölümü [zaferduygu@artuklu.edu.tr]

MİLEL VE NİHAL

inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi
cilt 10 sayı 2 Mayıs – Ağustos 2013

are sources written by Christians who commented on the same things. Among all the texts, which refer to Islamization of society, a chronicle written by a Syrian orthodox monk around 755 in the monastery of Zuqnin in the environs of Diyarbakır has a significant status. Objectives of this article are commenting on the information relating to Islamization process in this text and comparing this text with the other eastern Christian texts in order to construe an alternative perspective on Islamization.

Key Words: Eastern Christianity, Islam, Conversion, Syrians, Copts

Atıf/©: Duygu, Zafer, (2013). Süryaniler'in Tarihi ve Sosyolojik Yapısı, Milet ve Nihal, 10 (2), 173-201.

Öz: VII. yüzyıl ortalarında Müslümanların yönetimi altına giren Doğu Hıristiyan unsurlar arasında, İslam dininin ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat İslamlaşma olgusu, İslam dünyasında ve Türkiye'de, tıpkı İslam Tarihi'ne dair diğer meseleler gibi, genellikle, sadece İslam kaynaklarından takip edilmiştir. Hâlbuki tabii olarak, o dönemlerin Hıristiyan yazarlarının da bu konuda söyleyecekleri olmuştur. Hıristiyanlar arasındaki İslamlaşma olgusuna atıf yapan çeşitli Doğu Hıristiyan metinleri arasında, 775 yılı civarlarında Ortodoks bir Süryani tarafından Diyarbakır yakınlarındaki Zuknin Manastırı'nda kaleme alınan bir kronik çalışması, ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu makalede, bu metnin İslamlaşma meselesine dair aktardığı bilgiler üzerinde durulmuş ve bu bilgileri diğer Doğu Hıristiyan kaynaklarıyla karşılaştırmak suretiyle İslamlaşma olgusu hakkında alternatif bir perspektif oluşturabilmek hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Hıristiyanlığı, İslam, Din Değiştirme, Süryaniler, Kıptiler

Giriş

İslam'ın ortaya çıktığı ve sonrasında hâkim olduğu coğrafyayı inceleyen araştırmacılar, İslam'ın yayılış süreciyle ilgili olarak, İslam'a geçme hadiselerinin ne zaman gerçekleştiği, belirli bir zaman diliminde kaç kişinin din değiştirdiği ya da dinlerini değiştirenlerin niçin böyle bir tercihe yönelmiş olabilecekleri gibi sorulara yanıt aramışlardır. Bu bağlamda Müslüman Arap Devleti'nin vergilendirme sistemini ya da din değiştirenler tarafından elde edildiği varsayılan bazı avantajları, İslamlaşmaya dair başlıca argümanlar olarak kabul eden ekonomiye dayalı önermelerle karşılaştırmak mümkündür. Ayrıca, bir din olarak İslam'ın yayılışına dair makul açıklamalara, ancak çeşitli perspektiflerin tümü birden göz önünde bulundurularak

ulaşılabilirliği yönünde görüşler de yükselmiştir. Kısacası, İslamlaşmanın sebeplerine ve din değiştirenlerdeki motivasyona yönelik çalışmalar, araştırmacılar açısından bir konsensüse imkân tanımamıştır, denilebilir. Buna karşın, sürecin neticesi hakkında daha kesin bilgiler vardır: VII. yüzyılda Arap kabileleri, X. yüzyıla değin Süryaniler ile İranlılar, XIII. yüzyıla kadar da Mısırlılar önemli oranda İslamlaşmışlardır². Diğer bir deyişle, VII. yüzyıldan itibaren geniş çaplı bir İslamlaşmanın yaşandığı anlaşılmaktadır. Böyle bir olgudan hareketle bu makalenin temel amacı, İslamlaşma sürecine alternatif bir perspektiften bakmaktır. Bu minval üzere, VIII. yüzyılın ikinci yarısına ait Ortodoks Süryani bir tarihçinin gözlemleri esas alınmış ve onun aktarımlarının diğer Süryani ve Doğu Hıristiyan kaynaklarıyla karşılaştırılması suretiyle, Hıristiyan dünyasının değerlendirilmelerini bütüncül bir bakışla aktarma ve bir takım sonuçları ana kaynaklar yardımıyla tesbit etme amacı güdülmüştür.

Müslümanların askeri açıdan yayılması süreci, İslam Peygamberi'nin 632'deki ölümünden sonra başlar. Müslüman Arapların askeri faaliyetlerine dair erken dönemin kronolojisi oldukça muğlaktır; fakat 636 yılı itibarıyla Şam'ın, Suriye ve Filistin'in önemli bir bölümünün Müslüman Arap yönetimi altında olduğu bilinmektedir. Kısa bir süre sonra Kudüs, Arap yönetimine girmiştir. Müslümanlarca ele geçirilen en son büyük sahil merkezi, Filistin Kayseriya'sı (641) olmuştur. Bir yıl sonra, Mısır fethedilmiştir³. Sasani

² Uriel Simonsohn, 'Conversion to Islam: A Case Study for the Use of Legal Sources', *History Compass* 11/8, 2013, s. 650-1; Mısır açısından Shaun O'Sullivan, 'Coptic Conversion and the Islamization of Egypt', *Mamluk Studies Review*, Vol. 10, No: 2, s. 65-79; Robert G. Hoyland, *Seeing Islam: As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1997, s. 342: 'İslam'ın ilk iki yüzyılında Müslümanlar'ın sayıca az oldukları Mısır'da din değiştirme (hadiseleri nispeten) daha az, fakat Müslümanlar'ın erken yerleşimlerinin ağırlıkta olduğu Horasan ve Irak'ta, sosyal ilişkilerin çokluğu sebebiyle çok daha yoğundu.'

³ Hugh Kennedy, 'The Mediterranean frontier: Christianity face to face with Islam, 600-1050', *The Cambridge History of Christianity, Vol. III: Early Medieval Christianities, c. 600 – c. 1100* (ed. Thomas F. X. Noble – Julia M. H. Smith), Cambridge University Press 2008, s. 179; Daha geniş bilgi için krş. Walter Kaegi, *Byzantium and Early Islamic Conquest*, Cambridge University Press 1992.

Devleti'nin hükmettiği topraklar ise, henüz VII. yüzyıl ortasında Müslümanlara tabii olmuştur⁴. Böylece Bizans'ın bütün doğu eyaletleri Araplar tarafından ele geçirilmiş, Sasani Devleti ise tarihe karışmıştır. Yaşanan bu gelişmelerin en önemli neticelerinden birisi, bu devletlerin sınırları içinde yaşayan çeşitli Hıristiyan topluluklarının, Müslüman Arap Devleti'nin yönetimi altına girmiş olmalarıdır⁵.

I. İslamlaşma Olgusunun Kanıtları

Erken İslam döneminin Doğu Hıristiyan kaynaklarına genel olarak bakıldığında, Kadıköy Konsili (451) yanlısı Doğu Hıristiyanları istisna, Müslüman Arap yönetimine karşı özellikle Ortodoks toplulukların ve Doğu Kilisesi mensuplarının belirgin bir olumlu yaklaşımı dikkat çeker. Bu olumlu yaklaşımı, öncelikle Bizans ve Sasani yönetimlerine karşı bir tepki olarak yorumlamak ve Müslüman idaresinin yerel Hıristiyanlara birçok açıdan daha cazip geldiğini söylemek gerekir. Çünkü Hıristiyanlık tarihinde bir kırılma noktası teşkil eden Kadıköy Konsili'nden itibaren, dini siyasetini büyük oranda bu konsil tarafgirliğinden hareketle belirleyen Bizans Devleti, konsil karşıtı Ortodoks Doğu Hıristiyan topluluklara karşı değişken, fakat genel olarak otoriter bir tutum izlemiştir⁶. İran Hı-

⁴ Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of Caliphates* (2. Ed.), Longman: London 2004, s. 65-7; Aynı yazar, *The Great Arab Conquest: How the Spread of Islam Changed the World We Live In*, A Weidenfeld-Nicolson E Book, 2010, Chapter 5.

⁵ Farklı Hıristiyan unsurların çeşitli bölgelerdeki dağılımları hakkında bk. Igor Dorfmann Lazarev, 'Beyond Empire I: Eastern Christianities from the Persian to the Turkish Conquest, 604-1059', *Cambridge History of Christianity, Vol III, Early Medieval Christianities c. 600 – c. 1100*, (ed. Thomas Noble – Julia Smith), Cambridge University Press 2008, s. 66 vd.

⁶ Procop., *SH*, s. 58 [= Procopius, *The Secret History*, Translation by Richard Atwater, yeniden basım; foreword by E. R. Boak, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1961]; *Chr. John Mal.*, 18. 42, s. 263 [= *The Chronicle of John Malalas, A Translation by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott, Melbourne 1986*]; Niketas Choniates, s. 119 [= *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Translated by Harry J. Magoulias, Byzantine Text in Translation, Wayne State University Press, Detroit 1984]; Addai Scher (ed.), *Histoire Nestorienne, (Chronique De Seert)*, Seconde Partie (I), ed. and French trans. by Addai Scher, *Patrologia Orientalis* 7, Paris 1911, s. 142-45; Diony. (Rec.), Text No: 13, 9, s. 117-8 [= *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, introduced, translated and annotated by

ristiyanlığı'nın durumu da buna paraleldi; Sasani Devleti'nin Hıristiyanlık dinini resmen tanıdığı 410 yılından önce ya da sonra, İran Hıristiyanları'nın mukadderatları, genellikle İran hükümdarlarının insaflarına bağlı olmuştur⁷. Bu yüzden, Doğu Hıristiyan toplulukların hiç değilse Bizans ve Sasani yönetimlerine nazaran daha özgür bir inanç ortamı sağlamış olması sebebiyle, Araplar'ın askeri faaliyetlerine ve kurdukları yönetime sıcak bakmış olmaları, VII. yüzyıldan önceki ve sonraki tarihsel bağlam göz önünde bulundurulduğunda, gayet anlaşılır ve pek muhtemel bir durumdur. Fakat burada, Doğu Hıristiyan toplulukların tavırlarını anlamlandırmaya çalışırken çok dikkatli olmak durumundayız; çünkü Hıristiyan yazarlar, bir din olarak İslam'a karşı, ancak istisna sayılabilecek kadar sempatik bir bakış yansıtmışlardır⁸ ve bir din olarak İslam'ı reddetmek, onların genel eğilimleridir. Gerçekten kilise ve manastır gibi Doğu Hıristiyan inanç kurumlarının da, İslam'ın yükselişine karşı, belki oldukça hasarlı bir biçimde de olsa ilk şoku atlatmayı başardıkları ve dini merkezli mukavemeti mümkün olduğunca sürdür-

Andrew Palmer, including two Seventh-Century Syriac apocalyptic text introduced, translated and annotated by Sebastian Brock, with added annotation and an Historical introduction by Robert G. Hoyland, Translated Text For Historians: 15, Liverpool 1993] = (Bu eser bundan sonra SC. WSC / ed. Palmer, şeklinde gösterilecektir) *Chr. Mich. Syr.* II, x. xxiii, s. 372-3 [= *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche, 1166-1199*, ed. & trans. from Syriac by Jean-Baptiste Chabot, Paris: Ernest Leroux, 1899-1924].

⁷ Sozom., *HE*, ii. 9, 15 [= Hermias Sozomenus, *Ecclesiastical History*, Rev. by C. D. Hartranft, *NPNF*, Second Series, Vol. II, ed. Philip Schaff-Henry Wace, New York 1886]; *Chr. Theoph. Con.* s. 41 [= AM. 5817 - AD. 324-5] [= *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the Assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press: Oxford 1997]; Agapius, ii. s. 110 [= Agapius of Manbij (Hierapolis), *Universal History*, English Version by Roger Pearse of Vasiliev's French Translation, Ipswich 2008]; *Chr. Mich. Syr.* i. vii. 3, s. 257; *Chr. Zuq.*, iii, s. 10. [= Witold Witakowski, *Pseudo-Dionysius of Tel Mahre Chronicle (Known Also as the Chronicle of Zuqin)*, Part III, Translated Text For Historians: 22, Liverpool, Liverpool University Press, 1996].

⁸ İslam peygamberi açısından bk. Robert Hoyland, 'The Earliest Christian Writings on Muhammed: An Appraisal', *Muhammad: The Issue of the Sources*, ed. by Herald Motzki, Brill: Leiden-Boston-Köln 2000, s. 286; Genel olarak bk. Aynı yazar, *Seeing Islam*.

dükleri görülmüştür. Ne var ki, bu süreç onlar için çok sıkıntılı olmuştur. Çünkü Müslüman yönetim aynı zamanda çeşitli dinlere mensup toplulukların oldukça yakın ilişkiler kurdukları bir sosyal yapıyı da bünyesinde barındırmıştır. Diğer bir söyleyişle, Hıristiyan topluluklar için sosyolojik bir olgu olarak İslam inancını tanıma ve onunla bir arada yaşama deneyimi, kaçınılmaz bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim böyle bir ortamda, Hıristiyanlıktan İslam'a doğru geniş çaplı bir din değiştirme olgusu yaşandığı ve inanç kurumlarının, bütün gayretlerine rağmen kendi cemaatlerinin İslam dini lehine tedricen erimesi gerçekliğini durduramadıkları görülmektedir.

Hıristiyan unsurların münferit ya da toplu olarak İslamlaşması, muhtemelen Dört Halife, Emeviler ve özellikle de erken Abbasiler dönemlerinde Hıristiyan kiliseleri ve manastırları için için en büyük problemlerden birisi olmuştur. Nitekim çağdaş Hıristiyan yazarların din değiştirme hadiselerine temas etmeleri, aslında bu duruma dair başlı başına önemli bir kanıttır. Çünkü Hıristiyan tarihçilik geleneği, din adamları tarafından temsil edilmiştir ve kendi itikatlarının doğruluğunu kanıtlama çabası, tarih yazarken onların en büyük motivasyon kaynağıdır⁹. Bu bakımdan, örneğin Süryani ya da Kıbtî tarihçilerin, gerçekte hiç de hoşlanmadıkları din değiştirme hadiselerini ele alıp anlatmaları, problemin kendileri açısından büyüklüğüne dair önemli bir gösterge olarak kabul edilmelidir¹⁰.

Hıristiyan din adamları, kilise ve cemaat mensuplarının İslam inancına geçmeleri karşısında çeşitli reaksiyonlar göstermişlerdir. Erken dönemlerden itibaren neşredilen bir takım kilise kanonları¹¹,

⁹ Mark Dickens, *Medieval Syriac Historians' Perspective of the Turks*, Mphil Dissertation in Aramaic and Syriac Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Cambridge, Supervisor: Erica Hunter, 2004, s. 6.

¹⁰ John C. Lamoreaux, 'Christianity's Earliest Encounters with Islam', *Touchstone* 5. 3, Summer 1992, s. 28.

¹¹ Genel olarak bkz. David M. Freidenreich, 'Muslims in Canon Law, 650-1000', *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas, Tarif Khalidi, Gerit Jan Reinink, Mark Swanson, Vol. 11, Brill: Leiden, Boston 2009, s. 83-98.

bir yönüyle bu bağlamda ele alınmalıdır. Çünkü Hıristiyan din adamları, anlaşıldığı kadarıyla, bir takım kilise kanunları vasıtasıyla, cemaatlerini ve onların Müslümanlarla ilişkilerini disiplin altına alma çabasında olmuşlar, din değiştirme hadiselerini de bu suretle önleyebileceklerini düşünmüşlerdir. Örneğin Süryani kültür tarihinin önemli entelektüeli Urfalı Yakup (ö. 708), Müslüman olup da geri dönmek isteyen dindaşlarının yeniden vaftiz edilmelerine karşı çıkmıştı¹². Bununla birlikte, kilise kanunları hakkında Yakup'un son derece katı tutuma sahip bir din adamı olduğu, Süryani tarihçi Mihoyel Rabo (ö. 1199) tarafından bildirilmiştir¹³. Bu yüzden, Yakup'un bu yaklaşımını gelenekçi bir çizgide yorumlamak, çok daha makul gibidir. Nitekim modern literatür, onun yaklaşımını öncelikle onun karakter yapısını belirleyen gelenekçi anlayışı bağlamında tanımlama eğilimi göstermiştir. Simonsohn, Yakup'un ikinci bir vaftize karşı çıkan anlayışının yenilikçi bir nitelik taşımadığını düşünmüş, onun aslında evvelki kilise mevzuatından hareket ettiğini belirtmiştir¹⁴. Müslümanlar ile Ortodoks Süryaniler'in ilişkilerini disiplin altına alabilmek amacıyla Yakup tarafından söz konusu

¹² C. Kayser, *Die Canones Jacob's Von Edessa*, Leipzig 1886, s. 37.

¹³ *Chr. Mich. Syr.*, ii. 11. 15, s. 471 vd.

¹⁴ Simonsohn, Yakup'un tasavvurunda, dinini değiştirip sonradan geri dönmek isteyen bir kimsenin iki açıdan ele alındığını söylemiştir. Bunların ilki teolojik bağlamdır; Yakub'a göre, başka bir dine geçtiğini söyleyen bir Hıristiyan, her ne kadar günah işlemişse de aslında gerçekte inancından çıkmış olamaz ve dinine geri dönebilir. Fakat meselenin bir de sosyal bağlamı vardır ve burası, Yakup tarafından daha önemli görülmüştür. Hıristiyan topluluğa geri dönmek isteyen kimse, önce uzun bir süre, gerçekten pişman olduğunu ve samimiyetini kanıtlaması gereken bir tecrit sürecine katlanmak durumundadır. Kısacası, Yakup'a göre, sadece dini değil, aynı zamanda sosyal bir mesele söz konusudur. Simonsohn, İznik Konsili (325)'nin din değiştirme olaylarını düzenleyen 12. maddesi ve sonradan toplanmış olan başka bazı konsil ve sinodların kararları gereğince, geri dönmek isteyen kişinin 13 yıllık bir kanıtlama süreci geçirmesi gerektiğini belirtmiş, Yakup'un yaklaşımını da bu sebeple, yenilikçi olmaktan ziyade önceki kilise mevzuatına riayet bağlamında değerlendirmiştir. Bkz. Simonsohn, 'Conversion to Islam', s. 651-4; aynı yazar, 'Halting Between Two Opinions: Conversation and Apostasy in Early Islam', *Medieval Encounters* 19, 2013, s. 363-4; Ayrıca krş. Freidenreich, 'Muslims in Canon Law', s. 95.

edilen başka bir takım kanunlar da mevcuttur¹⁵.

İslamlaşma karşısında Hıristiyanlığın gösterdiği diğer bir reaksiyon, yeni bir edebi türe ilişkindir. Gerçekten, bazı araştırmacılar tarafından, Müslüman Arap yönetimi altında Suriye ve Filistin’de ortaya çıkan ve İslamlaşma ile doğru orantılı bir biçimde artış gösteren Hıristiyan şehit hikâyelerine dair *hagiyografi* literatürüne dikkat çekilmektedir. Buna göre, bu şehitlik rivayetleri, Hıristiyan liderler tarafından bir çeşit savunma mekanizması olarak öngörülmüş bir teşebbüstü ve Hıristiyanlık akidesini canlı tutabilmek, İslam’ın görünürdeki zaferi karşısında Hıristiyan toplulukları duygusal yönden derleyip toparlayabilmek, en nihayet, din değiştirme hadiselerini durdurabilmek ve bunu da Müslüman karşıtı propaganda yoluyla sağlayabilmek¹⁶, bu literatürün temel gayeleri arasındaydı.

Özellikle VIII. yüzyıldan itibaren birçok örneklerine rastlanan polemik ve apoloji literatürünü de herhalde bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Çünkü Hıristiyan apolojistlerin öncelikle İslamlaşma olgusunu durdurmak istemeleri pek tabiidir. Nitekim Hıristiyan polemik literatüründen anlaşılan, Hıristiyan topluluklar için entelektüel açıdan başlıca iki hususun önemli bir rahatsızlık kaynağı oluşturduğudur: İslam inancına doğru yaşanan din değiştirmeler yüzünden cemaatlerin gittikçe erimesi olgusu ve Müslümanlar tarafından kendilerine yöneltilen şirk eleştirileri...¹⁷

¹⁵ Robert G. Hoyland, ‘Jacob of Edessa on Islam’, *After Bardaisan: Studies on Continuity and Change in Syriac Christianity in Honour of Professor Han J. W. Drijvers*, Ed. G. J. Reinink – A. C. Klugkist, Leuven 1999.

¹⁶ Hoyland, *Seeing Islam*, s. 345-7; Arietta Papaconstantinou, ‘Between Umma and Dhimma: The Christians of the Middle East Under the Umayyads’, *Annales Islamologiques* 42, 2008, s. 144; Ayrıca krş. John C. Lamoreaux, ‘Early Eastern Christian Responses to Islam’, *Medieval Christian Perceptions of Islam* (ed. John Victor Tolan), New York 1996, s. 22-4; Sidney H. Griffith, ‘Christians Under Muslim Rule’, *Cambridge History of Christianity, Vol III, Early Medieval Christianities c. 600 – c. 1100*, (ed. Thomas Noble – Julia Smith), Cambridge University Press 2008, s. 210-11.

¹⁷ Lamoreaux, ‘Early Eastern Christian Responses to Islam’, s. 28-31; Ayrıca bkz. Griffith, ‘Christians Under Muslim Rule’, 201-2.

II. Zuknin Kroniği'nin İslamlaşma'ya Dair Aktarımları ve Buna İlişkin Karşılaştırmalar

Müslüman yönetimi altındaki Hıristiyanların metinlerine de yansıyan tüm bu tepkisel durumlar sebepsiz değildi. Müslümanlar ile zaman geçirip onlar ile yakın ilişki kuran Hıristiyanlar arasında, İslam'a geçmek, o zamanlar sıklıkla rastlanan bir durum olmuştu¹⁸. Örneğin, o dönemlerin Süryani ve Kibtî tarihçilerin aktarımlarında, münferit din değiştirme hadiselerine dair önemli bazı kayıtlar mevcuttur¹⁹. Hatta İslam inancına geçen bazı Hıristiyanlar, bunun sebebine dair açıklamalarda bulunma zarureti hissetmişler ve bizzat kendi metinleri vasıtasıyla bizi bilgilendirmişlerdir²⁰. Bununla birlikte, İslamlaşma olgusunun hacmi ve hangi şekillerde cereyan ettiği konusundaki en değerli aktarımlar, ayrıntı barındırmış olanlardır.

İşte bu tarz metinler arasında, 775 yılı civarlarında, Diyarbakır yakınlarında bulunan Ortodoks Süryani Zuknin Manastırı'nda kaleme alınmış olan bir tarih çalışması, ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Ortodoks Süryani bir din adamına ait bu metin, el yazması üzerinde erken dönemlerde çalışan Assemani tarafından hatalı bir biçimde Süryani Patrik Dionysius (ö. 845)'a atfedilmişti. 1896 yılında François Nau ile Theodor Nöldeke, birbirlerinden bağımsız olarak, bu

¹⁸ Andrew Palmer, 'Introduction', s. xxii, SC. WSC / ed. Palmer; Krş. Lazarev, 'Beyond Empire', s. 80.

¹⁹ *Chr. John Nik*, CXXI. 11, s. 201 [= *The Chronicle of John, (c. 690 A.D.) Coptic Bishop of Nikiu, Being A History of Egypt Before and During Arab Conquest*, Translation from Hermann Zotenberg's Edition of the Ethiopic Version with an Introduction, Critical and Linguistic Notes, and an index of names, Robert Henry Charles, Philo Press, Amsterdam (Reprint of the Edition London 1916)]; Bar Ebroyo, I, s. 248 [= *Abu'l-Farac Tarihi* (2 Cilt), Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999].

²⁰ Fuat Aydın, 'Ali b. Rabben et-Taberi: Hayatı ve Eserleri', *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Sakarya 1996, s. 307, s. 303-331; İbrahim Kaplan, 'Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Polemik Geleneği', *Hikmet Yurdu*, S. 5, Ocak-Haziran 2010, s. 169 vd.; Aynı Yazar, *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, Basılmanuş Doktora Tezi, (Danışman: Şaban Ali Kuzgun), Ankara 2006, s. 119.

kroniğin Dionysius'a ait olmadığını kanıtladılar²¹. Bilim dünyası, o zamanlardan beri, bu tarih metni üzerindeki çalışmalarını sürdürmektedir.

Zuknin Kroniği'nin metni, birçok açıdan çok önemlidir. Çünkü tarihçiler tarafından, metne ilişkin ve incelemeyi kolaylaştırmaya yönelik olarak sonradan yapılan bölümlendirme, kronik yazarının, Süryani tarihçi Efesli Yuhanna'nın Bizans İmparatoru Justinianus (527-565) döneminde tanıklık ettiği hadiselerle dair kayıtlarını 3. bölümde iktibas ettiğini, 4. bölümün ilerleyen kısımlarında ise bizzat kendi gözlemlerini anlattığını ortaya koymuştur. Bu yüzden bu tarih çalışmasını, Justinianus dönemi için dolaylı yoldan, özellikle Emevi Hanedanı'nın son ve Abbasiler'in erken dönemi için ise doğrudan ilk el kaynak olarak kabul etmek gerekir. Nitekim yazar, İslam Devleti'nde uygulanan örneğin vergilendirme sistemi ya da mesela devrin ekonomik yapısı hakkında, oldukça önemli ve ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. Ayrıca Müslüman yönetimin vergilendirme sistemine karşı sert eleştirilerin metne yansması, belki de kronik yazarının ismen zikredilmeyişinin temel nedenleri arasında sayılabilir.

Zuknin tarihçisi, Müslüman idaresinde yaşanan din değiştirme hareketlerine dikkat çekici bir ilgi göstermiş ve hatta kroniğinde bu konuya özel bir kısım tahsis etmiştir. Süryani tarihçinin, İslamlaşma olgusuna dair kayıt altına aldığı bu bilgiler, hem birçoğuna tanıklık

²¹ Metnin bazı pasajları, ilk defa olarak 18. yüzyılda Assemani tarafından ele alınmış ve yayınlanmış, o tarihlerden itibaren çeşitli dillerde kısmi basımları yapılmış ve metin ve yazarı hakkındaki tartışmalar sürmüştür. J. -B. Chabot'un IV. Bölüm'e ait Fransızca tercümesi (*Chronique de Denys de Tell Mahre*) bilim dünyasına iyi bilinmektedir. İngilizce tercümesi, III. Bölüm açısından Witakowski, III. ve IV. Bölüm açısından Harrak'a aittir (Witold Witakowski, *Pseudo-Dionysius of Tel Mahre Chronicle (Known Also as the Chronicle of Zuqnin)*, Part III, Translated Text For Historians: 22, Liverpool, Liverpool University Press, 1996; Amir Harrak, *The Chronicle of Zuqnin, Parts III and IV: A.D. 488-775, Medieval Sources in Translation 36*, Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1999). Pseudo ibâresi, metnin Dionysius'a atfedilmesinin yanlışlığına işaret eder. III. Bölüm'ün geniş çaplı bir Türkçe tercümesi tarafımda yapılmış olup yayınlanma aşamasındadır.

etmiş olması, hem de *-kendisinin de belirttiği gibi-* gerçekte hiç hoşlanmadığı bir konudan, zaruri olarak bahsetmek durumunda kalması sebebiyle, pek az şüphelidir²². Nitekim tarihçimiz, modern tartışmalara da ışık tutacak anekdotlar aktarmış, din değiştirme olaylarının iç yüzü ve boyutu hakkında emsaline ender rastlanabilecek anlatımlarda ve örneklendirmelerde bulunmuştur.

Bu nedenle burada Doğu Hıristiyan kaynaklarının Hıristiyanlıktan İslam'a geçme olaylarıyla ilgili aktarımları genel bir bağlamda ele alınarak bunların Zuknin tarihçisinin verdiği bilgilerle mukayese edilmesi hedeflenmektedir. Böylece İslamlaşma gerçekliğine dair alternatif bir perspektifle Hıristiyan yazarların verileri bütüncül bir biçimde sunulacaktır.

İslamlaşma olgusuna ilişkin olarak, Doğu Hıristiyan kaynaklarından yansıyan en önemli gerçekliklerden birisi, Müslümanlar tarafından din değiştiren Hıristiyanlara karşı fiziki bir zorlama ya da baskının yapılmadığıdır. O kadar ki, bu durum Hıristiyan yazarlarca açıkça ve tekrar tekrar vurgulanmıştır. Bu baskın anlatımın sebebi, anlaşıldığı kadarıyla Hıristiyan yazarların geniş çaplı İslamlaşma vakiası karşısındaki şaşkınlıklarıdır. Çünkü Bizans kovuşturmaları sırasında, tüm baskılara karşın inanç geleneklerini ısrarla muhafaza etmiş Hıristiyan unsurların şimdi kendi rızaları ile başka bir dine yönelmeleri, aynı zamanda din adamı olan Hıristiyan yazarlarca oldukça tuhaf karşılanmıştır. Örneğin Doğu Kilisesi Patriği III. Yeşuyab (ö. 659) kaleme almış olduğu bir mektubunda, İslam inancına geçen eski dindaşlarını ebediyetlerini helak ettikleri gerekçesiyle eleştirmiş, fakat bu din değiştirme hadiselerinde kılıç, ateş ya da işkence zoru bulunmadığını söylemiştir²³. Onun bu söy-

²² Krş. Hoyland, *Seeing Islam*, s. 337-8.

²³ Jack Boulos Victor Tannous, *Syria Between Byzantium and Islam: Making Incommensurables Speak*, Vol. I, A Dissertation presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Recommended for Acceptance by the Department of History, Adviser: Peter Brown, Princeton 2010, s. 443; Victoria L. Erhart, 'The Church of the East During the Period of Four Rightly-

lemi, yaklaşık 30 yıl kadar sonra yazılmış olan Kadıköy Konsili yanlısı apokaliptik bir metinden destek görmüştü²⁴. Bu metin, birçok kilise mensubunun Hıristiyanlıktan vazgeçerek pagan²⁵ olacaklarının evvelce zaten öngörülmüş olduğu iddiasındaydı. Yazar, Hıristiyanlık inancı mensuplarının 'imansızlar' diye tanımladığı Müslümanlar ile baş başa verdikleri ve Mesih'i inkâr ettikleri²⁶ düşüncesindeydi. Nitekim genel olarak değerlendirildiğinde Müslümanların iktidarına karşı pek bir sempatinin metne yansımadağı, aksine Bizans iktidarının geri dönüşüne dair hayallere tasadüf edilebileceğı görülmektedir. Buna rağmen, bu çalışmanın yazarı, İslam inancına geçmeleri yönünde Hıristiyan topluluklara karşı hiçbir zorlamanın ve kırbaçlamanın yapılmadığını, hiçbir darbenin uygulanmadığını ifade etmiş, din değıştirenlerin Hıristiyanlık inancını tamamen kendi iradeleri ve rızaları ile bıraktıklarını vurgulamıştır²⁷. Aynı sıralarda, Mısır'da kaleme alınmış olan piskopos Yuhanna'nın tarih

Guided Caliphs', *Bulletin of the John Rylands Library of Manchester* 78, 1996, s. 70; Bu ikinci araştırmacı, Patrik Yeşuyab'ın aktarımında göksel mirası terk eden ve İslamlaşan Hıristiyanların eleştirildiklerini, fakat bunların din değıştirmeye zorlandıklarına dair bir bilgi bulunmadığını belirtmiştir. Erhart'a göre, Yeşuyab'ın temel amacı, muhtemelen, Hıristiyanlık inancının din değıştirmeler yüzünden büyük bir tehlike altında bulunduğu argümanından hareketle, kendi otoritesini tanımayan piskoposları itaat altına almaktır.

²⁴ Bu metin, *The Apocalypse of Pseudo-Methodius* ismiyle bilinmektedir; Sebastian P. Brock, ('Syriac Views of Emergent Islam', *Syriac Perspectives on Late Antiquity*, ed. Sebastian P. Brock, London 1984, VIII. Kısım, s. 18'de), bu apokaliptik metni 690-92 yılları arasına atfetmiştir; Lamoreaux'a göre ('Early Eastern Christian Responses to Islam', s. 19) 685-692 arasında yazılmıştır.

²⁵ Michael Philip Penn, ('Monks, Manuscripts and Muslims: Syriac Textual Changes in Reaction to the Rise of Islam', *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 12.2, s. 235-257'de), 680'li yıllarda Süryani Patrik Baladlı Athanasius tarafından kullanıldıktan sonra, 'pagan' tabirinin, Süryani yazarlar tarafından Müslümanlar ve İslam için de kullanılmaya başlandığı görüşündedir. Penn, 775 yılında Zuknin Manastırın tarihçisinin, kısa süre sonra Nasturi Theodore Bar Koni'nin ve 9. yüzyılda da Nisibisli Nonnus'un, pagan tabirini İslam ile bir tutan kullanımlarından hareket etmiştir (bkz. s. 244-5).

²⁶ *Ap. Ps.-Meth XIII. 3-5*, s. 235 [= 'An Extract From the Apocalypse of Pseudo-Methodius', SC. WSC / (ed. Palmer), Text No 14]: 'Kilise üyesi olan birçok insan, Kutsal Haç ve gizemlerle birlikte Hıristiyanlığın gerçek inancını da inkâr edecekler'; Değerlendirme için Hoyland, *Seeing Islam*, s. 338.

²⁷ *Ap. Ps.-Meth., SC. WSC / (ed. Palmer), XIII. 6*, s. 235.

çalışması, din değiştirme hadiseleriyle ile yüksek vergiler arasında bağlantı kurmuş, fakat baskı ve zorlamaya ilişkin bir bakış yansıtmamıştır²⁸.

Yazarı meçhul kroniğin Ortodoks Süryani tarihçisi, Zuknin Manastırı'nda kaleme aldığı metinde İslamlaşma olgusuna dair aktardığı hadiselerde, Müslüman yönetim tarafından din değiştirenlere karşı herhangi bir fiziki zorlamanın yapılmadığını belirtmiş, yani diğer Doğu Hıristiyan yazarlara destek vermiştir. Yazar din değiştirme hadiselerine ilişkin sözlerine, tıpkı Mısırlı piskopos Yuhanna gibi, yüksek vergilere atıf yaparak başlamış, buna karşın İslam'a geçenlerin iradeye dayalı bir tercih yaptıklarını açıkça vurgulamıştır. Tarihçi, örneğin bir yerde şöyle söylemiştir:

[...] darp, işkence olmaksızın [...] zorlama yok iken Müslüman oldular²⁹. [...] (Başka bir cümlede:) [...] (Başka bir yerde:) 'Darbe ya da işkence olmaksızın, onları yönlendiren hiçbir zorlama yok iken insanlar (İslam inancını) tercih etmeye yöneldiler³⁰.

Zuknin Manastırı'nın Süryani tarihçisi de dâhil olmak üzere, Doğu Hıristiyan kaynaklarının din değiştirme hareketleri konusundaki aktarımlarına genel olarak bakıldığında, görüldüğü gibi, Hıristiyan unsurlara din değiştirmeleri hususunda fiziksel bir zorlama yapılmadığı ve İslamlaşma gerçekliğinin daha ziyade gönüllü bir tercih olduğu, rahatlıkla söylenebilir. Gerçekten, Doğu Hıristiyan kaynaklarını bu açıdan ele alan bazı modern araştırmacılar da Müslüman idâresi altındaki halka karşı geniş çaplı bir din değiştirme zorlaması yapıldığı yönünde herhangi bir kanıt bulunmadığını belirtmişlerdir.³¹

²⁸ Chr. John Nik., CXXI, 6-10, s. 201.

²⁹ Chr. Zuq. IV, s. 324.

³⁰ Chr. Zuq. IV, s. 324.

³¹ Lamoreaux, 'Christianity's.', s. 27; Ayrıca bk. Uriel Simonsohn, 'Conversion and Apostasy.', s. 344: '[...] (İslam yönetiminin) yerel popülasyon arasında din değiştirmeyi zorunlu tutması tek tük görülen bir uygulamadır ve bu da İslam'a geçme hadisesinin büyük bir oranda gönüllü olarak yapıldığını göstermektedir.'

İslamlaşma sürecine dair, Doğu Hıristiyan tarih metinlerinden yansıyan diğer bir önemli gerçeklik, Hıristiyan ruhaniler arasında da din değiştirme hadiselerine sıklıkla rastlandığıdır. Örneğin Nikiu piskoposu Yuhanna ve mesela Süryani Mafiryani Bar Ebroyo, buna dair kısa aktarımlar yapmışlardır³². Doğu Kilisesi Katolikosu III. Yeşuyab (ö. 659) ise Doğu Kilisesi mensupları arasında yaşanan İslam'ı kabul etme akını yüzünden, Umman bölgesinde ruhani sınıftan sadece iki Hıristiyan kaldığından yakınmıştır³³.

Zuknin Manastırı'nın Süryani tarihçisi için din adamlarının İslam'a geçmeleri İslamlaşma olgusunun en katlanılmaz ve üzüntü verici yönlerinden birisiydi³⁴. Tarihçi örneğin Urfa'da tanık olduğu bir hadiseyi şöyle aktarmıştı:

Edessa (Urfa)'da bulunduğum bir sırada insanlar gelip önümde Edessa bölgesinden bir diyakozun çukura (İslam dinini kast ediyor) yöneldiğini söylediler. Onda (İslam'a doğru) din değiştirme fikri ortaya çıkınca bütün insanlar toplanmışlar, onu yakalamışlar ve ikna etmeye (vazgeçirmeye) çalışmışlar; fakat o, ikna olmamış. Gözyaşları içinde ona yalvardıktan sonra bu kötü tercihten vazgeçmesi için ona hediyeler sunmuşlar, fakat o (Süryani diyakoz) onlara teslim olmamış ve aralarından ayrılmış. O bölgede sığınabileceği bir (Müslüman) Arap aramaya başlamış ve (onu bulunca da) onun elinden Müslüman olup olamayacağını sormuş. 'O (Müslüman) adam, buna (Müslüman olmak isteyen Hıristiyan'a) hiçbir baskı yapmamış. (Hatta) aksine, bir gün pişman olur da kendi (Hıristiyanlık) dinine geri döner korkusuyla böyle bir durumda başına gelebilecekleri anlatmış³⁵.

Yazarımız hikâyesinin devamında İslam inancına geçmek isteyen Süryani din adamının kesin kararlı olduğundan söz etmiş, Tanrı

³² Bar Ebroyo, I, s. 248; *Chr. John Nik*, CXXI. 11, s. 201.

³³ Tannous, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 443.

³⁴ Hoyland, *Seeing Islam.*, s. 341: ' [...] Belki de en önemlisi, din değiştirme hadiselerinin, gayrimüslim cemaatlerin liderlerinin ve (dini) kurumlarının saygınlıklarını erozyona uğratmasıydı.'

³⁵ *Chr. Zuq IV*, s. 327-8.

katından ona gelen bir uyarının bu tercihte etkili olduğu iddiasını yansıtmış fakat ona karşı hiçbir zorlama yapılmadığını bir kez daha vurgulamıştı³⁶. Metin, Müslüman adam ile Süryani din adamı arasındaki diyalogları şöyle aktarmıştır:

(Müslüman adam): 'Mesih'ten vazgeçiyor musun' diye sormuş. (Süryani din adamı): 'Evet' demiş. (Müslüman adam): 'Vaftizden vazgeçiyor musun' diye sormuş. (Süryani din adamı): 'Evet, onu da terk ediyorum' demiş. (Müslüman adam): 'Haç, ekmek-şarap ayini ve diğer Hıristiyan kabullerinden de vazgeçiyor musun' diye sormuş. (Süryani din adamı): yine 'evet' demiş. Sonra (Müslüman adam) 'Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna ve Kitap'ın ona gökten geldiğine iman ediyor musun' diye sormuş. (Süryani din adamı): 'Evet, ediyorum' demiş. (Müslüman adam): 'İsa'nın Allah'ın Kelime'si ve Ruh'u olduğuna, bir peygamber olduğuna ve Tanrı olmadığına inanıyor musun?' demiş. (Süryani): 'Evet' demiş. Böylece (Müslüman, Süryani din adamını) tamamen özgür iradesi ile her inandığından vazgeçirmiş. Sonra da ona şöyle komut vermiş: 'Kuşağını çöz ve güneye doğru ibadet et.'³⁷

Süryaniler de dâhil olmak üzere Hıristiyan tarihçiler, münferit ve toplu din değiştirme olayları karşısında doğal olarak büyük üzüntü duymuşlar ve bu konuya dair aktarımlarında genel itibarıyla iki yöntem takip etmişlerdir. Bu yöntemlerin ilki, muhtemelen bu üzüntüden kaynaklanan dolaylı bir anlatımı içerir ve bu bağlamda aktarılan bilgiler analitik yorumlara muhtaçtır. Örneğin Süryani tarihçiler bu kapalı formu kullanarak, -Müslümanlığı kabul eden gayrimüslimlerden zımmilere ait vergileri kaldırmak gibi³⁸-

³⁶ Zuknin tarihçisinin Urfa'daki bu din değiştirme hadisesine dair aktarımları hakkında bir değerlendirme için bkz. Hoyland, *Seeing Islam*, s. 338.

³⁷ *Chr. Zuq.* IV, s. 328.

³⁸ Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz (717-720)'e atfedilen bir uygulamadır. Bu hususta bkz. Philip Hitti, *History of Syria, including Lebanon and Palestine*, Vol. II, Gorgias Press, New Jersey 2002, s. 487; Will Durant, *İslam Medeniyeti*, Çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul 2004, s. 21; Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995, s. 270.

bir takım uygulamaları ile İslam inancının yayılmasını teşvik eden kimi Müslüman idarecileri, çeşitli yönlerden eleştirmişlerdi. Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz (717-720), bu bağlamda dikkat çekici bir örnektir. Süryani tarihçilerin bazısı, Ömer b. Abdülaziz'i, adaletli ve merhametli bir kişiliğe sahip olduğu gerekçesiyle övmüşler, diğer bazısı ise onu, Hıristiyanlara karşı baskıcı bir tutum takındığı iddiasıyla eleştirmişlerdir³⁹. Anlaşıldığı kadarıyla Ömer b. Abdülaziz İslam'ın yayılması gayesine sahipti ve uyguladığı yöntemlerle bu hususta önemli başarılar kazanmıştı. Nitekim onun döneminde İslam'ı kabul edenlerin sayısında büyük bir artış yaşandığı kabul edilmektedir⁴⁰. Halife Ömer zamanındaki bu gelişmelerin, Süryani ve diğer Hıristiyan din adamlarını fazlasıyla rahatsız etmiş olması çok muhtemeldir. Başka bir deyişle, Ömer b. Abdülaziz'e yöneltilen şiddetli eleştirilerin arkasında bu gerçekliğin de nispeten bir etkisi olmalıdır.

Bununla birlikte bu gerçeklik, bir taraftan da gayrimüslim tebaaya dair vergi uygulamalarının, kimi zaman İslamlaştırma amacına yönelik bir araç olarak kullanılabilirdiğini kanıtlamaktadır. Bu yüzden Müslüman Arap Devleti'nin farklı dönemlerinde gayrimüslimler üzerine konulan çeşitli kısıtlamaların İslamlaşma olgusuna kısmen ivme kazandırmış olması çok muhtemeldir. Hıristiyan tarih metinleri, çeşitli dönemlerde uygulanan yüksek vergilerin ya da Hıristiyanlar üzerine konulan bazı tedbirlerin, din değiştirme hareketleri üzerinde etkili olduğunu öne sürmüşlerdir ve Zuknin Manastırı'nın tarihçisi de bu kanaati paylaşmıştır. Nitekim *Zuknin Kroniği*, şöyle bir kayıt aktarmıştır:

Arap iktidarının erken döneminde Hıristiyanlar'a yüklenen

³⁹ *Chr. 846*, s. 583 [= 'A Syriac Chronicle of the year 846', Trans. E. W. Brooks, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 51 (1897), s. 569-588]; Krş. *Chr. Michel Syr.*, II. xi. 19, s. 488-9; Diony. (Rec.), s. 204-5 [= Dionysius (Reconstituted) = 'The Secular History of Dionysius of Tel-Mahre', Text No: 13, SC. WSC / ed. Palmer].

⁴⁰ İrfan Aycan, 'Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler', *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 1999, C. 1, S. 3, s. 65-81; Griffith, 'Christians Under Muslim Rule' s. 200; Tannous, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 440-42; Lazarev, 'Beyond Empire', s. 80.

ve (hiç de) ağır olmayan vergi, (zamanla, Hıristiyanlar'ın) tatkatlerinin ötesine geçti ve onlara karşı aniden sert bir zorbalığın kötülüğü ortaya çıktı. (Hıristiyanlar) henüz bir yerden başka bir yere kaçmayı da öğrenememiş olduklarından paganizm (İslam kast ediliyor) kapıları (artık) onlar için açılmıştı⁴¹.

Kısacası, Hıristiyan kaynaklarından hareketle İslam'ı hak bir din olarak gördüğü için İslam'a geçen Hıristiyanlar olduğu gibi, vergilerden kaçmak, memuriyetini sürdürmek ya da yüksek bir statü elde etmek amacıyla dinlerini değiştirenlerin bulunduğu da⁴² anlaşılmaktadır.

Süryani tarihçiler tarafından İslamlaşma olgusuna dair aktarımlarda karşımıza çıkan ikinci ve asıl önemli tutum, onların din değiştirmek isteyen Süryanilere karşı öfke ve tepkilerini doğrudan ve açıkça gösterdikleri ve eleştirel bir tutum takındıkları kısımlarda görülür. Zuknin Manastırı'nın Süryani tarihçisi daha çok bu yöntemi kullanmıştır. O, İslam'ı kabul eden Süryaniler'e karşı örneğin şu suçlamaları yöneltmiştir:

Tüm ahlaksız ve bilgisiz insanlar, bedenlerini ve ruhların diğer bir deyişle sahip oldukları her şeyi: Rabbimiz İsa-Mesih('e olan) inançlarını, vaftizi, bebekliklerinin kutsal mührünü, (Mesih'in) yaşayan bedeni ve temizleyen kanıyla birlikte yok ederek çukura ve azap uçurumuna kaydılar. Onlar, bunların yerine kendileri için söndürülmez bir ateşi, sonu gelmeyen bir solucanı, huysuz bir hırsızı, Mesih'in yerine şeytanı, cennetin yerine karanlığı getirdiler. Eğer bu gibi şeyler olmuşsa ve uluslar kendi tanrılarını tanımayanlarla değiştirmişlerse [...] anla ve gör! Fakat benim insanların kendi şereflerini (ihtişamlarını, mutluluklarını) getirisi olmayan (bir şey) için değiştirmektedirler⁴³.

Süryani tarihçinin yaşananlar yüzünden hissettiği hüznün, *Eski*

⁴¹ Chr. Zuq. IV, s. 321.

⁴² Lamoreaux, 'Christianity's Earliest Encounters with Islam's. 8; Lazarev, 'Beyond Empire', s. 80; Griffith, 'Christians Under Muslims Rule', s. 200.

⁴³ Chr. Zuq. IV, s. 322.

*Ahit'*ten iktibas ettiği ağıtlarda tezahür etmektedir:

Ey gökler, şaşın buna, tir tir titreyin, şaşakalın diyor Rab. Çünkü halkım iki kötülük yaptı: Beni, diri suların pınarını bıraktı, kendilerine sarnıçlar, su tutmayan çatlak sarnıçlar kazdılar⁴⁴. Peki, o, niçin talan edildi? Aslanlar ona karşı kükrediler, yüksek sesle kükrediler, ülkesini viraneye çevirdiler, köyleri kimsesiz bırakıldı⁴⁵. Tanrın olan Rabbi bırakmakla başına bunlar geldi. Şimdi Şihor suyundan içmek için Mısır'a gitmek size yarar sağlar mı? Fırat suyundan içmek için Asur'a gitmek size ne sağlar? Seni kendi kötülüğün yola getirecek, dönemliğin seni paylayacak. Tanrı Rabbi bırakmanın, Benden korkmamanın ne kadar kötü ve ne kadar acı olduğunu gör de anla!^{46'}

'Yeşaya onlar için şöyle demişti: 'Çocuklar yetiştirip büyütüm, ama bana başkaldırdılar. Öküz sahibini, eşek efendisinin yemliğini bilir, ama İsrail halkı bu kadarını bile bilmiyor, halkım anlamıyor. Günahlı ulusun, suç yüklü halkın, kötülük yapan soyun, baştan çıkmış çocukların vay haline! Rabbi terk ettiniz, İsrail'in Kutsal'ını hor gördünüz, O'na sırt çevirdiniz. Neden bir daha dövülesiniz? Neden vefasızlığı sürdürüyorsunuz? Baş büsbütün hasta, yürek büsbütün yaralı. Bedeniniz tepeden tırnağa sağlıksız, taze darbe izleriyle yara bereyle dolu, temizlenmemiş, yağla yumuşatılmamış, sarılmamış. –Bu yüzden Kutsal Ruh onlardan çıkar ve temiz olmayan bir ruh, onları yönetir – Ülkeniz ıssız, kentleriniz ateşe verilmiş. Yabancılar topraklarınızı gözünüzün önünde yiyip bitiriyor!⁴⁷ [...] Ellerinizi açıp bana yakardığınızda gözlerimi sizden kaçıracağım. Ne kadar çok dua ederseniz edin dinlemeyeceğim. Elleriniz kan dolu^{48, 49}

Görüldüğü gibi Zuknin tarihçisi Hıristiyan Süryaniler adına Hıristiyanlık inancına ihanet ettiği düşünülen din değiştirmiş kim-

⁴⁴ Yeremya 2: 12-13

⁴⁵ Yeremya 2: 14-15

⁴⁶ Yeremya 2: 17-19.

⁴⁷ Yeşaya 1: 2-7.

⁴⁸ Yeşaya 2: 15.

⁴⁹ Chr. Zuq. IV, s. 322.

seleri *Eski Ahit*'te eleştirilen 'yoldan çıkmış' İsraililer ile özdeşleştirilmiş ve geçmişte Tanrı'nın İsrail'e olan tehditlerinin, bu 'yoldan çıkanlar/Müslüman olan Hıristiyanlar' yüzünden kendi başlarına da gelebileceği öngörüsünde bulunmuştur. Kronik yazarı, Hıristiyanlığı bırakıp İslam'a geçen Hıristiyanları, papazlarını ve onlara nasihat veren hiç kimseyi dinlemedikleri, *Kitab-ı Mukaddes*'e önem vermedikleri, kutsal sözlere kulak asmadıkları, Rabbin sözlerini anlamayarak sapıttıkları ve benzeri gerekçelerle suçlamış, onların artık karanlıkta kaldıklarını ve aydınlık ışığından mahrum olduklarını öne sürmüştür⁵⁰. Başka bir yerde İslam'ı kabul eden Hıristiyanlar'ın büyük bir görünüm ve kişilik değişikliği geçirdiklerini iddia etmiştir. Öyle ki zeki birisinin iğrençliklerinden, bakışlarından, kokularından ve kişiliklerinden dolayı onları hemen ayırt edebileceğini abartılı bir şekilde ifade ederek öfkesini ifşa etmiştir⁵¹. Ayrıca, Hıristiyan iken İslam dinini seçenler, *Zuknin Kroniği*'nin yazarı tarafından ihanet kavramının en büyük mümessilleri ilan edilmişlerdir; bu yönleriyle onların, Hıristiyan geleneğinde İsa-Mesih'e ihanet ettiği kabul edilen Yahuda İskaryot ile karşılaştırıldığı ve özdeşleştirildiği görülmektedir⁵².

Doğu Hıristiyan kaynaklarından İslamlaşma olgusuna dair yapabileceğimiz diğer bir önemli çıkarım, İslamlaşma gerçekliğinin muazzam bir hacme sahip olduğudur. Örneğin *İskenderiye Patrikleri Tarihi*'nde sadece kısa bir dönemi ifade edebilmek için Mısır'daki durum şöyle aktarılmıştır:

(Piskopos hitaben) Bizler için dua et. Çünkü bizler, vaftiz edilmiş (Hıristiyan) kardeşlerimiz arasından valinin iknası ile İslam'a geçenleri saydık [...] ve 24 bin kişi (olduklarını) gördük⁵³.

Mısırlı piskopos Yuhanna, öfke dolu şu sözleri kaleme almış ve

⁵⁰ *Chr. Zuq. IV*, s. 323.

⁵¹ *Chr. Zuq. IV*, s. 324.

⁵² *Chr. Zuq. IV*, s. 324.

⁵³ Severus (of Al' Ashmunein), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria III: Agathon to Michael (766)*, Arabic Text ed., trans., and annotated by B. Evetts, *Patrologia Orientalis*, Vol. 5 (ed. Rene Griffin-François Nau), 1910, s. 117-8.

Mısırlı Kıbtî Ortodoks Hıristiyanların birçoğunun İslam dinini seçtiklerini belirtmiştir:

Ve şimdi, sahte Hıristiyan olan Mısırlılar'ın birçoğu, kutsal Ortodoks inancı ve yaşam veren vaftizi yadsıdılar ve Tanrı'nın düşmanları olan Müslümanlar'ın dini ile kucaklaş- tılar. Ve onlar, bir canavarın tiksindirici doktrinini kabul etti- ler, o, Muhammed'di. Ve onlar, bu putperestlerle birlikte ya- nıldılar ve ellerine silahlar kuşandılar ve Hıristiyanlara karşı savaştılar⁵⁴.

Süryani tarihçiler, örneğin Ortodoks Süryaniler ile aynı Hıris- tianlık itikadına sahip büyük bazı Arap kabilelerinin, hatta bazen de bir şehre tekabül eden muazzam büyüklükteki Süryani topluluk- ların İslam inancına geçtikleri şeklinde rivayetler aktarmışlardır⁵⁵. Zuknin tarihçisine gelince, kısa bazı ifadeleriyle, bir yandan ırkdaş- larının, diğer yandan da Mısırlı dindaşlarının anlatımlarına destek vermiş, bu suretle İslamlaşma olgusunun büyüklüğünü vurgula- mıştır:

Eğer böyle bir işi yapanlar (İslam dinine geçen Hıristiyanlar) bir kişi, yüz kişi, bin kişi ya da [...] olsalardı, sessiz kalabilirdim. [...] Darbe ya da işkence olmaksızın, onları yönlendiren hiçbir zorlama yok iken insanlar yirmili, otuzlu, yüzlü, ikiyüzlü, üçyüzlü gruplar ha- linde, büyük bir şevkle/can atarak (İslam inancını) tercih etmeye yö- neldiler. Harran'a, valilere gelir ve İslam inancına geçerlerdi. Sonra- sında ise bize şöyle söyleyip gururlanırlar ve tepeden bakarlardı:

⁵⁴ *Chr. John Nik.*, CXXI, 6-10, s. 201.

⁵⁵ *Two Inscriptions on a Church at Ehneshe*, s. 71 [= 'Inscriptions of Ehneshe, late eight Century', Text No 11, SC. WSC / ed. Palmer]; Hitti, *History of Syria*, s. 545; Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, Çev. Gabriyel Akyüz, (Ed. İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş), İstanbul, 2006, s. 51: (Halep Süryanileri için): 'Daha sonra bunlar her birlikte inançlarını bırakıp Müslüman oldular.'

'Sizler tanrısızsiniz ve kendisine evler edinen örümcekler gibisiniz⁵⁶.' Böylece (Şeytan?), Edessa⁵⁷, Harran, Tella⁵⁸, Resh Ayna⁵⁹, Dara⁶⁰, Nisibis⁶¹, Sincar ve Callinicum⁶² bölgelerinden büyük bir kitlenin kanına girmişti. Bu bölgelerdeki (sadece) bir köyden bazen elli ya da yüz kişilik yahut bunun yarısı ya da üçte biri (şeklindeki kafiler halinde) gelen insanlarda, ölçüsüz bir miktarda hata ve iftira (leke) hâsıl olmuştu⁶³.

Hıristiyan tarihçilerin, en azından belirli bir dönemden sonra, İslam inancını paganizm ile eş anlamlı gördüklerine evvelce değinilmişti. Bu yüzden, Hıristiyan tarihçilere göre, İslam inancına geçmenin paganizme geçmek ile pek bir farkı yoktu; çünkü dini değiştiren kimsenin her halükarda Süryani ve Hıristiyan geleneklerinde 'Tanrı/Tanrı Oğlu' olarak kabul edilen Mesih'in rahmet dairesinden çıktığı düşünülmüştü. İşte bu bakımdan, Hıristiyanlık inancından İslam'a geçmek Hıristiyan yazarlar tarafından, Haç ve Gizemler'in reddi kadar, İsa-Masih'in de reddi olarak yansıtılmıştı. Mısır'ın VII. yüzyıl tarihçisi piskoposu Yuhanna, İslam'ı putperestlikten farksız göstermişti⁶⁴. 690'lı yılların apokaliptik metni, İslam inancına yönelen Hıristiyanların Mesih'i de inkâr ettikleri iddiasında bulunmuştu⁶⁵. Yeni bir inanç sistemi olarak İslam'ın pekâlâ farkında olan Urfalı Yakup ise Müslümanların İsa'nın Mesihliğini kabul ettiklerini söylemiş, fakat onları, Kelime (Söz) ile Ruh arasındaki farkı ayırt edemeyecek kadar cahil olmakla ve bu yüzden de Mesih'i Tanrı ya

⁵⁶ Krş. Ankebut: 41: '*Allah'tan başka dostlar edinenlerin durumu, kendisine ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksızı ise şüphesiz örümcek evidir.*'

⁵⁷ Şanlıurfa.

⁵⁸ Viranşehir.

⁵⁹ Ceylanpınar.

⁶⁰ Mardin ile Nusaybin arasında antik şehir.

⁶¹ Nusaybin.

⁶² Rakka.

⁶³ *Chr. Zuq.*, IV, s. 324; Hıristiyanlar kadar, hatta onlardan daha fazla Yahudiler'in de İslam'a geçtikleri anlaşılmaktadır. Bir Hıristiyan, bir Yahudi'ye şöyle söylemişti: '*Eğer bazı Hıristiyanlar O'nu (Tanrı'yı) inkâr ediyorlarsa da (İslam'a geçiyorlarsa da), onlar (sayıca) yine de, Irak'ta (din değiştirmekte olan) sizler kadar çok değildirler.*' Bkz. Hoyland, *Seeing Islam*, s. 342.

⁶⁴ *Chr. John Nik.*, CXXI, 6-10, s. 201.

⁶⁵ *Ap. Ps.-Meth.*, XIII. 3-5, s. 235.

da Tanrı Oğlu diye anmaktan kaçınmakla suçlamıştı⁶⁶.

Zuknin Manastırı'nun anonim tarihçisi de dindaşları ile büyük oranda aynı görüştedir. Onun bu bağlamdaki kayıtları, İsa konusunda İslam ve Hıristiyanlık doktrinlerinin farkını vurgulaması bakımından, ayrıca önemlidir. Çünkü Zuknin tarihçisi tarafından hain addedilen din değiştirmiş kimseler, ona göre sadece Hıristiyanlık inancının merkezinde yer alan sembol ve ritüelleri reddetmekle kalmamışlardı; İslam dinini kabul ederek, aynı zamanda daha düşük seviyeli ve yeni icat bir kristolojiyi de benimsemişlerdi⁶⁷. Yazarın bu bağlamdaki sözleri şöyledir:

Söylemiş olduğum gibi, sayısız insan pagan (İslam'ı kast ediyor) inancına geçmişlerdi ve Mesih'ten, vaftizden, ekmek şarap ayininden ve herkesin kurtuluş nasibi olan Haç'tan vazgeçmişlerdi. Bunlar, Mesih'in kurtuluş programında yer alan her şeyden 'Mesih sadece bir Kelime'dir ve Tanrı'nın Ruh'udur⁶⁸' demek suretiyle vazgeçmişlerdi. Onlar (İslam dinini kabul edenler), ne gerçek kelime-i şahadeti, ne de Musa tarafından önceden bildirilmiş olan 'Başlangıçta Tanrı yarattı...⁶⁹' sözünü Havari Yuhanna'nın şöyle yorumladığını anlayamadılar: 'Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı ile birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı. Başlangıçta O, Tanrı'yla birlikteydi. Her şey O'nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey O'nusuz olmadı⁷⁰.' Karanlıkta kalmış oldukları için bu sözleri ne anladılar, ne de kavrayabildiler. Birisi onlara 'Tanrı'nın İsa'daki bu Söz'ü ve Ruh'u nedir' diye sorar sormaz, şöyle diyerek Allah hakkında küfürlü konuşurlar: 'O, Musa, Eliyah ve -kendi inançlarının peygamberi olan- Muhammed gibi birisidir. O, diğerleri gibi bir peygamber ve bizler gibi bir insandır.' Fakat (bunu söyledikten sonra da) onun (İsa'nın) herhangi birisi gibi sıradan bir doğumunun olmadığını itiraf ederler, ama herhangi bir ilahi cevherini de reddederler.

⁶⁶ Hoyland, 'Jacob of Edessa on Islam', s. 156.

⁶⁷ Ayrıntılı kritik için bkz. Tannous, *Syria Between Byzantium and Islam*, s. 435-6.

⁶⁸ Nisa: 171; Al-i İmran: 45.

⁶⁹ Yaratılış, 1: 1.

⁷⁰ Yuhanna, 1: 1-3.

Onu, sadece Kelime ve Allah'ın Ruh'u olarak ve bir peygamber diye nitelendirirler; normal bir doğum olmadığını kabul eder, Tanrı'nın Meryem'e emrettiğini, (bunun üzerine) Meryem'in ona (İsa'ya) gebe kaldığını, bu durumun tıpkı ağaçların meyve vermek için tozlaşması gibi olduğunu, ortada bir erkeğin aracılığının olmadığını, nitekim ağaçların da rüzgârla tozlaştığını söylerler⁷¹.

Başka bir inancı kabul etmek, şüphesiz her şeyden önce sosyal açıdan bedeli olan bir karardır ve aile, arkadaşlık ve komşuluk ilişkilerini bozacağı şüphesizdir. Örneğin İskenderiyeli Dioscorus Müslüman olduğunda, kız kardeşi ona, onunla bir daha görüşmeyeceğini söylemişti. Hatta Hıristiyan olan bir Yahudi kadının kocası, karısının ölümünün bu tercihinden daha iyi olduğu düşüncesindeydi⁷². Müslümanlığı kabul eden Hıristiyanların bu bağlamda da ister istemez bir takım dönüşümler yaşamak zorunda kaldıkları düşünülmelidir. Bu bağlamda, Müslümanlığı kabul eden Hıristiyanlar, herhalde o güne değin ait oldukları sosyal çevreden dışlanmışlardır. Ortaçağ Hıristiyan metinleri, bu algıyı yaratabilecek aktarımlar yapmışlardır. Süryani tarihçiler arasında seçkin bir yere sahip olan Patrik Mihoyel Rabo (ö. 1199)'yu, Süryanilerdeki kimlik algısı perspektifinden ele alan Dorothea Weltecke, ilginç bazı sonuçlara ulaşmıştır. Weltecke'ye göre Mihoyel, spesifik olarak Ortodoks Süryaniler, daha genel manada ise kendileri ile aynı mezhebi paylaşan tüm Hıristiyan topluluklar için, 'inananlar / müminler' anlamına gelen *mhaymno* tabirini kullanmıştı. Bununla birlikte Mihoyel'in, din değiştiren bir Süryani'yi artık cemaatin bir üyesi olarak görmediğini belirten Weltecke'ye göre, Mihoyel'in tasavvurunda, İslam inancını kabul eden bir Ortodoks Süryani'nin hem *mhaymno* ve hem de *Suryoyo* olması durumu sona ermişti⁷³. Eğer durum gerçekten de böyle idiyse, din değiştirenlerin, en azından Müslüman toplum ile entegrasyon sürecinde, Müslüman ve evvelce mensubu

⁷¹ Chr. Zuq. IV, s. 327.

⁷² Hoyland, *Seeing Islam*, s. 338.

⁷³ Dorothea Weltecke, 'Michael the Syrian and Syriac Orthodox Identity', *Church History and Religious Culture* 89 (2009) 1-3, s. 118.

bulunduğu Hıristiyan topluluk arasında bir yerde olmaları pek muhtemeldir. Gerçekten, Süryani kaynaklarında din değiştirenler için kullanıldığı belirtilen 'Ayduli' tabiri, bu duruma işaret ediyor olmalıdır. Tabiri bize tanıtın ve hakkında bilgiler veren yazar, yine Zuknin'in meçhul tarihçisidir. Gerçi kronik metni, bir taraftan da bu *Ayduli* ibaresini din değiştirenleri aşağılamak için bir vesile saymıştır. Çünkü İslamiyet'i kabul eden eski dindaşlarının, Zuknin tarihçisine göre artık ne Hıristiyan ve ne de Müslüman olarak bir kimlikleri yoktur; Süryani tarihçi bunların İsa ile Muhammed arasında kaldıkları kanaatinde ve bu yüzden bu tabire layık kimseler oldukları iddiasındadır⁷⁴. Diğer taraftan da 'Ayduli' tabirine dair daha ciddi bilgiler aktarır, fakat bu ifadenin ne anlama geldiği ya da niçin kullanıldığı konusundaki söylemleri yeterince açık değildir. *Zuknin Kroniği*'ne göre muazzam büyüklükteki Hıristiyan kitleler İslam inancına geçmişlerdir. Din değiştiren bu kimselerin isimleri, metne göre ne olduğu açıklanmayan Müslümanlar'a ait listeye yazılmaktadır⁷⁵. Müslümanlar, İslam'ı seçen bu kimselere yardım etmek (?) istediklerinde, bunlar Arapça bilmedikleri için, bazen onları bulmakta sorun yaşadıkları söylenmektedir. Bu yüzden bu *Ayduli* tabiri, Zuknin tarihçisine göre, din değiştirip İslam'a geçenlerin kendilerini diğer tüm uluslardan ayırt etmek için kullandıkları bir unvan olmuştur⁷⁶. Bununla birlikte bu son aktarımların, din değiştiren kimselerin sosyal açıdan yaşadıkları problemlere işaret ettiği de muhtemeldir.

Ortaçağ'ın nispeten daha geç dönemlerinde İslam topraklarına

⁷⁴ *Chr. Zuq.* IV, s. 326.

⁷⁵ Kroniğin III. ve IV. bölümlerinin İngilizce tercümesini yayınlayan Amir Harrak, bunun, ele geçirilen bölgelerden ganimet alma hakkı olan Müslümanlar'ın listesi olabileceğini belirtir. (s. 329, d.n. 9).

⁷⁶ İslam inancına geçenler Arap lisanını bilmedikleri için bu tabirin Süryanice ve Arapça unsurlar barındırmış olabileceğini muhtemel gören Harrak, ünlem ifadesi ihtiva eden bir nida ihtimali üzerinde durmuş, fakat kesin bir kanıya varmaktan da kaçınmıştır (s. 330, d.n. 2); R. G. Hoyland, Harrak'ın *Ayduli* şeklinde okuduğu Süryanca 'ydwly' ifadesini 'Mevali' biçiminde okumuş, yine de bunun bir kanı olduğunu belirterek tereddütlü duruma dikkat çekmiştir. Bkz. Hoyland, *Seeing Islam*, s. 339 (ve ayrıca s. 339, d.n. 12).

genel olarak bakıldığında, Doğu Hıristiyan unsurların birçok bölgede demografik açıdan hala büyük bir nüfus oldukları, hatta birçok yerleşim biriminde çoğunluğa tekabül ettikleri görülür. Örneğin XII. yüzyıl ortalarında, kırsaldakilerle birlikte Ortodoks Süryani nüfusun en büyük kitleyi oluşturduğu Urfa, hala büyük oranda Hıristiyan bir şehirdir. Urfa'nın bir Müslüman şehrine dönüşmesi, ancak Haçlılar Çağı'nda, Zengi tarafından geri alınışı sırasında yaşanan bir takım siyasi ve dini hadiseler ile ilişkilidir⁷⁷. Bu bağlamda, İslam inancına karşı mücadeleyi sürdürmekte olan Hıristiyan ve Süryani kiliselerinin, tamamen başarısız oldukları yönündeki bir varsayım da gerçeği yansıtmamaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, birçok Hıristiyan şu ya da bu gerekçeyle İslam dinini kabul etmiştir, fakat birçok Hıristiyan'ın da, atalarının inancına ve kendi kiliselerine bağlı kalmayı sürdürdükleri görülmektedir. Nitekim Hıristiyan kiliselerinin İslam inancına karşı mücadelesi VIII. yüzyıldan sonra da özellikle entelektüel bağlamda devam etmiştir.

Değerlendirme

Zuknin Kroniği' nin İslamlaşma olgusuna dair naklettiklerinden ve bu aktarımların ana hatlarıyla diğer Doğu Hıristiyan kaynaklarıyla karşılaştırılmasından sonra, Dört Halife, Emeviler ve erken Abbasiler dönemlerinde Hıristiyan unsurlar arasında İslam inancının büyük bir rağbet gördüğü ve geniş çaplı bir İslamlaşma olgusu yaşandığı söylenebilir. İslamlaşma olgusunun farkında olan Hıristiyan liderler, bu durum karşısında çeşitli reaksiyonlar göstermişler, Hıristiyan toplulukların sözcüleri de bu tepkileri söz konusu etmişlerdir. İslam dini, Hıristiyan unsurların sadece sivil kesimlerinde değil, ruhban sınıfı arasında da önemli bir yayılma süreci geçirmiştir. Müslüman yöneticilerden ya da Müslüman toplumundan, Hıristiyan topluluklara karşı din değiştirmeleri yönünde herhangi bir fiziki zorlama yapılmamış, şiddet uygulanmamıştır; yani İslamlaşma

⁷⁷ Bu hususta bkz. Zafer Duygu, 'XII. Yüzyılda Süryaniler ve Haçlılar: Farklı Bir Haç Perspektifinden Haçlı Seferleri', *Matiate'dan Midyat'a: Uluslararası Midyat Sempozyumu Bildirileri*, (7-9 Ekim 2011), Mardin 2012, s. 531-571.

olgununa sebep teşkil eden başlıca amil, insanların vicdani kanaatlerini esas alarak yaptıkları tercih olmuştur. Bununla birlikte bazı Müslüman yöneticilerin, vergilendirme başta olmak üzere çeşitli konularda gayrimüslimlere ilişkin olarak yürürlüğe koydukları bazı uygulamaların, kimi zaman İslamlaştırma vasıtası olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- 'A Syriac Chronicle of the year 846', trans. E. W. Brooks, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 51 (1897), s. 569-588.
- 'An Extract From the Apocalypse of Pseudo-Methodius' (Text No: 14), *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, trans. Andrew Palmer, Sebastian Brock, Robert Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- 'Inscriptions of Ehness, late eight Century', (Text No 11), *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, trans. Andrew Palmer, Sebastian Brock, Robert Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- Abu'l-Farac Tarihi* (2 Cilt), Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- Agapius of Manbij (Hierapolis), *Universal History*, trans. Eng. Roger Pearse of Vasiliev's French Translation, Ipswich 2008.
- Aycan, İrfan, 'Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler', *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 1999, C. 1, S. 3, s. 65-81.
- Aydın, Fuat, 'Ali b. Rabben et-Taberi: Hayatı ve Eserleri', *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 1, Sakarya 1996.
- Brock, Sebastian P., 'Syriac Views of Emergent Islam', *Syriac Perspectives on Late Antiquity*, ed. Sebastian P. Brock, London 1984 (VIII. Kısım).
- Choniates, Niketas, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Trans. Harry J. Magoulas, Wayne State University Press, Detroit 1984.
- Chronique de Denys de Tell-Mahre*, quatrieme partie, publ. Et. Trad. Par. J.-B. Chabot, *Bibliothèque de L'Ecole des Hautes Etudes: sciences philologiques et historiques* 112, Paris 1895.
- Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche, 1166-1199*, Ed. and Trans. from Syriac by Jean-Baptiste Chabot, Paris: Ernest Leroux, 1899-1924.
- Dickens, Mark, *Medieval Syriac Historians' Perspective of the Turks*, MPhil Dissertation in Aramaic and Syriac Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Cambridge, Supervisor: Dr. Erika Hunter, 2004.
- Dionysius (Reconstituted), 'The Secular History of Dionysius of Tel-Mahre', Text No: 13, *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, trans.

- Andrew Palmer, Sebastian Brock, Robert Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- Dolabani, Hanna *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgçmüşi*, Çev. Gabriyel Akyüz, (Ed. İbrahim Özcoşar-Hüseyn H. Güneş), İstanbul, 2006.
- Durant, Will, *İslam Medeniyeti*, Çev. Orhan Bahaeddin, İstanbul 2004.
- Duygu, Zafer, 'XII. Yüzyılda Süryaniler ve Haçlılar: Farklı Bir Haç Perspektifinden Haçlı Seferleri', *Matiate'dan Midyat'a: Uluslararası Midyat Sempozyumu Bildirileri*, (7-9 Ekim 2011), Mardin 2012, s. 531-571.
- Erhart, Victoria L., 'The Church of the East During the Period of Four Rightly-Guided Caliphs', *Bulletin of the John Rylands Library of Manchester* 78, 1996.
- Freidenreich, David M., 'Muslims in Canon Law, 650-1000', *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. David Thomas, Tarif Khalidi, Gerit Jan Reinink, Mark Swanson, Vol. 11, Brill: Leiden, Boston 2009.
- Griffith, Sidney H., 'Christians Under Muslim Rule', *Cambridge History of Christianity, Vol III, Early Medieval Christianities c.600-c.1100*, ed. Thomas Noble-Julia Smith, Cambridge University Press 2008.
- Hitti, Philip, *History of Syria, including Lebanon and Palestine*, Vol. II, Gorgias Press, New Jersey 2002.
- Hoyland, Robert G. *Seeing Islam: As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Darwin Press, Princeton, 1997.
- _____, 'Jacob of Edessa on Islam', *After Bardaisan: Studies on Continuity and Change in Syriac Christianity in Honour of Professor Han J. W. Drijvers*, Ed. G. J. Reinink – A. C. Klugkist, Leuven 1999.
- _____, 'The Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal', *Muhammad: The Issue of the Sources*, ed. by. Herald Motzki, Brill (Leiden-Boston-Köln) 2000.
- Kaegi, Walter, *Byzantium and Early Islamic Conquest*, Cambridge University Press 1992.
- Kaplan, İbrahim, 'Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Polemik Geleneği', *Hikmet Yurdu*, S. 5, Ocak-Haziran 2010.
- Kaplan, İbrahim, *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, (Danışman: Şaban Ali Kuzgun), Ankara 2006.
- Kayser, C., *Die Canones Jacob's Von Edessa*, Leipzig 1886.
- Kennedy, Hugh, 'The Mediterranean frontier: Christianity face to face with Islam, 600-1050', *The Cambridge History of Christianity, Vol. III*: ed. Thomas F. X. Noble – Julia M. H. Smith, Cambridge University Press 2008.
- _____, *The Great Arab Conquest: How the Spread of Islam Changed the World We Live in*, A Weidenfeld-Nicolson E-Book, 2010.

- _____, *The Prophet and the Age of Caliphates*, Longman: London 2004.
- Lamoreaux, John C., 'Christianity's Earliest Encounters with Islam', *Touchstone* 5. 3, Summer 1992.
- _____, 'Early Eastern Christian Responses to Islam', *Medieval Christian Perceptions of Islam*, ed. by. John Victor Tolan, New York 1996, s. 3-31.
- Lazarev, Igor Dorfmann, 'Beyond Empire I: Eastern Christianities from the Persian to the Turkish Conquest, 604-1059', *Cambridge History of Christianity, Vol III*, ed. Thomas Noble-Julia Smith, Cambridge University Press 2008.
- O'Sullivan, Shaun, 'Coptic Conversion and the Islamization of Egypt', *Mamluk Studies Review*, Vol. 10, No: 2, s. 65-79.
- Öztürk, Levent, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995.
- Palmer, Andrew, 'Introduction', *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, trans. Andrew Palmer, Sebastian Brock, Robert G. Hoyland, Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- Papaconstantinou, Arietta, 'Between Umma and Dhimma: The Christians of the Middle East Under the Umayyads', *Annales Islamologiques* 42, 2008.
- Penn, Michael Philip, 'Monks, Manuscripts and Muslims: Syriac Textual Changes in Reaction to the Rise of Islam', *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 12.2, s. 235-257.
- Procopius, *The Secret History*, Trans. Richard Atwater, Michigan, University of Michigan Press, 1961.
- Pseudo-Dionysius of Tel Mahre *Chronicle, (Chronicle of Zuqnin)* Part III, Trans. Witold Witakowski, Trans. Liverpool University Press, Liverpool 1996.
- Scher, Addai (ed.), *Histoire Nestorienne, (Chronique De Seert)*, Seconde Partie (I), ed. and French trans. by Addai Scher, *Patrologia Orientalis* 7, Paris 1911.
- Severus (of Al'Ashmunein), *The History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria III: Agathon to Michael (766)*, ed., trans., B. Evetts, *Patrologia Orientalis*, Vol 5, ed. Rene Griffin-François Nau, 1910.
- Simonsohn, Uriel, 'Conversion to Islam: A Case Study for the Use of Legal Sources', *History Compass* 11/8, 2013.
- _____, 'Halting Between Two Opinions: Conversation and Apostasy in Early Islam', *Medieval Encounters* 19, 2013, s. 342-370.
- Sozomenus, Hermias, *Ecclesiastical History*, ed. C. D. Hartranft, *Nicene and Post Nicene Fathers*, Second Series, Vol. II, ed. Philip Schaff-Henry Wace, New York 1886.
- Tannous, Jack Boulos Victor, *Syria Between Byzantium and Islam: Making Incommensurables Speak*, Vol. I, A Dissertation of Doctor of Philosophy, Adviser: Peter Brown, Princeton 2010.

The Chronicle of John Malalas, Trans. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott, Melbourne 1986.

The Chronicle of John, (c. 690 A.D.) Coptic Bishop of Nikiu, Being A History of Egypt Before and During Arab Conquest, Trans. Robert Henry Charles, Philo Press, Amsterdam 1916.

The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, Trans. Cyril Mango and Roger Scott and Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford 1997.

The Chronicle of Zuqin, Parts III & IV: AD. 488-775, Trans. Amir Harrak, Toronto 1999.

Weltecke, Dorothea, 'Michael the Syrian and Syriac Orthodox Identity', *Church History and Religious Culture* 89 (2009) 1-3, s. 115-125.

